

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 2, Ağustos/August 2023]

**Muhammet Nurullah
CİCİOĞLU**

Doç. Dr., Batman Üniversitesi
manas2@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2158-7632>

Kırgız Destanlarında Hz. Ali: Bir Kült ve Bir Bahadır

Ali in Kyrgyz Epics: A Cult And A Hero

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 05.07.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 07.08.2023

Yayın Tarihi/Published: 30.08.2023

Atıf/Citation

CİCİOĞLU, M. N. (2023). Kırgız Destanlarında Hz. Ali: Bir Kült ve Bir Bahadır. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(2), 1275-1298. <https://doi.org/10.34083/akaded.1321438>

CİCİOĞLU, M. N. (2023). Ali in Kyrgyz Epics: A Cult And A Hero. *Journal of Academic Language and Literature*, 7(2), 1275-1298. <https://doi.org/10.34083/akaded.1321438>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.

This article was checked by iThenticate.

Bu çalışma [CC BY-NC-ND 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) açık erişim lisansı ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under [CC BY-NC-ND 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Öz

Hız. Ali, İslam peygamberi Hız. Muhammed'in (a.s.) amcazadesi ve aynı zamanda damadı olması dolayısıyla Müslümanlar arasında ona karşı derin bir saygı ve sevgi beslenmiştir. Ayrıca savaşlarda gösterdiği kahramanlıklar, fiziki kuvveti ve âlim kişiliği, daha sonraları anlatılmaya başlayan menkıbelere dönüşmüş ve halk arasında yayılmaya başlamıştır. Bu menkıbelerin tarihi süreçte gelişerek ve halk anlatılarına ait unsurlarla zenginleştirilerek yayılması neticesinde ortaya bir destan kahramanı çıkmıştır.

Türklerin İslamiyet'i kabulünden önceki süreçte epik destan geleneğinin değişmez unsuru olan kahraman tipi, bazı değişim ve dönüşümlere uğrayarak İslamiyet sonrası dönemde de varlığını sürdürmüştür. Bu değişim genel itibarıyla "alp" tipinin "gazi" tipine evrilmesi ve kahramanın temel gayesinde meydana gelen değişim olarak özetlense de Türk boylarının yaşam biçimi ve dünya görüşüne uygun bir değişim söz konusudur. Nitekim bu değişim Kırgız destancılık geleneğinde farklı seviye ve niteliklerde ortaya çıkmıştır.

Anadolu sahasında Hız. Ali cenknâmelerinin XIII-XIV. yüzyıllarda yazıya aktarıldığı tahmin edilmektedir. Bu sahada üretilen diğer birçok yazılı ürün gibi cenknâmeler de XIX-XX. yüzyıllarda Orta Asya Türk boylarının ilgisini çekmeye başlamıştır.

Bu çalışmada, Kırgız destancılık geleneğinde İslamiyet'in kabulünden sonraki süreçte meydana gelen değişim ve dönüşümleri seviye ve nitelik olarak örnekleyebilmek üzere İslami dönem destan kahramanına dönüşen Hız. Ali'nin ve onunla ilgili inanışların destanlara yansıma biçimi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Cenknâme, Hız. Ali, Kırgız destanları, *Kız Daryka* destanı, atalar kültürü.

Abstract

As he was not only the cousin but also the son-in-law of Mohammad, the prophet of Islam, Ali ibn Abi Talib has received great respect and love from Muslims. Moreover, his gallantry, physical strength, and wise personality turned into stories that started to be told later and became widespread among the public. As a result of the dissemination of these stories by development in the historical process and enrichment with elements of folk tales, he has become an epic hero.

The flat character of a hero, which was an indispensable part of the epic tradition in the period before the acceptance of Islam by Turkic peoples, remained in place in the post-Islam period with some changes and transformations. Although this change is usually outlined as the evolution of the flat character of a "hero" into one of a "veteran" and a change in the main calling of the hero, the change in question is in harmony with the lifestyles and worldviews of Turkic tribes. Such that, this change has emerged on different levels and with different qualities in the Kyrgyz legend-telling tradition.

It is estimated that the transcription of war epics dedicated to Ali in the Anatolian geography took place in the 13th-14th centuries. Like several other written works produced in this

geography, these war epics started to draw the attention of Central Asian Turkic tribes in the 19th and 20th centuries.

This study investigates the manner in which Ali, who transformed into an epic hero of the Islamic Era, and the folk wisdom about him are reflected in epics to outline the changes and transformations occurring in the Kyrgyz legend-telling tradition in the period after the acceptance of Islam in terms of extent and qualities.

Keywords: *Cenknâme, Ali, Kyrgyz epics, Kız Darıyka Epic, Cult of Ancestors.*

Giriş

Türk edebiyatında ve sözlü kültür geleneğinde cenknâmeler, geleneksel kahramanlık destanlarının Türklerin İslamiyet'i kabul sürecinden sonraki dünya görüşlerine ve yaşam biçimlerine göre yeniden şekillenen versiyonlarıdır denilebilir. Cenknâmelerle başlayan ve daha sonra menakıpnâmelerle devam eden değişim sürecinin neticesinde Hz. Ali Cenknâmeleri, Hamzanâme, Müseyyebnâme gibi daha çok İslam kahramanları etrafında teşekkül eden ürünler ve daha sonra da Battalnâme, Danişmendnâme, Saltuknâme gibi Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşma sürecini konu edinen ürünler ortaya çıkmıştır.¹

Cenknâmelerde mevzu genel itibarıyla Hz. Ali ve onun etrafında gelişen kahramanlık hadiseleridir. "Menakıpnâme"lerde de Hz. Ali'yle nesep irtibatı kurulan başkahramanların maceraları anlatılır. "İslami dönem Türk destan kahramanlarından birçoğunun nesli Hz. Ali'ye bağlanmaktadır. Rivayete göre, Battal Gazi Hz. Ali'nin Zeynel Abidin isimli torunundan gelmiştir. Battal Gazi'nin neslinden gelen Danişmend Gazi ve San Saltuk da Hz. Ali'nin soyuna bağlanmaktadır." (Çetin, 2005, s. 196). Kısaca ifade etmek gerekirse cenknâmelerde ve menakıpnâmelerde kahramanlığın kaynağı olarak Hz. Ali ön planda tutulmuş, başka bir ifadeyle kahramanlık onun adıyla özdeşleşmiştir. Bu yönüyle Türklerin destan geleneğinin yeni kahraman tipi olarak Hz. Ali, yüzyıllar boyunca en önemli figürdür. Türk halkının dini inançları ve Hz. Ali'nin İslami ve tarihi bir kişilik olması bu durumu besleyen hususlardır. Hz. Ali, İslam peygamberi Hz. Muhammed'in (a.s.) amcazadesi ve aynı zamanda damadı olması dolayısıyla Müslümanlar arasında ona karşı derin bir saygı ve sevgi beslenmiştir. Ayrıca savaşlarda gösterdiği kahramanlıklar, fiziki kuvveti ve ilmiyle temayüz etmesi (Fiğlalı, 1989, s. 371), kendisinden sonra anlatılmaya başlayan menkıbelere dönüşmüş ve halk arasında yayılmaya başlamıştır. Bu menkıbelerin daha

¹ İsmet Çetin, cenknâmeleri çeşitli yönleriyle ele alıp değerlendirdikten sonra genel itibarıyla bu ürünlerin Türk destan geleneğinin devamı olduğu sonucuna varır (2010, s. 214). Necati Demir ve M. Dursun Erdem, cenknâmeleri "İslami destanlar" olarak sınıflandırmışlardır (2007, s. 19-20). Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. (Çetin, 1997; Çetin, 2005).

sonraki dönemlerde gelişerek ve halk anlatılarına ait unsurlarla zenginleştirilerek yayılması neticesinde ortaya bir destan kahramanı çıkmıştır.² Bu süreçte geleneksel halk kahramanında bulunması gereken yardımcı unsurların da eklendiği görülür. Bunların en önemlileri şüphesiz onun sahip olduğu atı ve kılıcıdır. Geleneksel kahraman tipinde at, kahramanın sahip olduğu en önemli yardımcısı, kılıç ise ona olağanüstü güç kazandıran bir araç olarak kabul edilir (Köksal, 1984, s. 13-16). Hz. Ali de atı “Düldül” ve kılıcı “Zülfikâr”la geleneksel bir kahraman tipine dönüşmüştür.

Hz. Ali, “Anadolu Türk insanının cengâverlik eğilimlerini ön plana çıkaran, onlara mesaj veren ideal insan tipinin örneğini teşkil eder bir destan kahramanıdır. Cenknâmeler ise, ideal insan anlayışı ile davranış şekillerini Türk destan geleneğine bağlı olarak anlatan dini-kahramanlık konulu Türk destanıdır.” (Çetin, 2010, s. 381). Bu yeni destan anlayışının merkezinde de şüphesiz yeni kahraman tipi bulunmaktadır. İsmet Çetin’e göre; İslamiyet’ten önceki destanların merkezinde bulunan “Alp” tipi, “dini unsurlar ile teçhiz edilmiş” ve maneviyatın ön plana çıkarıldığı “Veli” tipinden de bazı unsurları barındıran “Gazi” tipi çevresinde yeni bir dini destan olarak Hz. Ali cenknâmeleri teşekkül etmiştir (2010, s. 381).

Bu açıklamada üzerinde durulan “tip”lerin her birinin Türklerin hem toplumsal hafızasında ve muhayyilesinde hem de bunları yansıtan yazılı ve sözlü ürünlerinde farklı izdüşümleri vardır. İslamiyet sonrası dönemde “Alp” tipinin devamı olarak “alperen” veya “gazi” tipi ve bunlar etrafında farklı şekil ve üslup özellikleri taşıyan cenknâmeler teşekkül etmekle birlikte “veli” tipi etrafında da menakıpnâme adı verilen ve olağanüstü unsurları daha fazla barındıran halk anlatıları ortaya çıkmıştır. Böylece bu üç tipin özelliklerini de taşıyan kahraman tipi, hem bir “alp” olarak fiziki güce hem “gazi” veya “alperen” olarak dini bir kimliğe hem de “veli” olarak doğaüstü güçlere sahip bulunuyordu.³

İslamiyet sonrası dönemde destan anlatıcısı ve icra ortamlarında da bir değişim olması gayet tabiidir. Anadolu’da XIV. yüzyıla kadar geleneksel destan anlatıcısı olan ozanların yerini zamanla “kıssahân”lar ve “meddah”lar almış (Köprülü, 2012, s. 321-347) ve daha çok cenknâme ve menakıpnâme türünde halk anlatılarını icra etmeye başlamışlardır. Aynı süreç Orta Asya Türk boylarında XIX. yüzyıldan itibaren yaşanmaya başlamış, Özbek “bahşi”sı, Kazak “akın”ı, Karakalpak “jırav”ı, yazılı kültür ürünleri olan ve çoğunluğu menakıpnâme ve gazavatnâme türündeki eserlerden oluşan bir repertuarın icracısına dönüşmüşlerdir (Reichl, 2011, s. 62-92). Ancak sözlü

2 Bir kahraman tipi olarak Hz. Ali’nin Türk halk anlatı geleneğinde bir külte dönüşümü süreciyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Erdal, 2021).

³ Türk destanlarıyla ilgili çalışmalarda “alp”, “alperen”, “gazi” adlandırmaları ve bunlara yüklenen anlamlarla ilgili bkz. (Çobanoğlu, 2015, s. 101-106).

kültürün de hâlâ canlılığını koruduğu bu coğrafyada, bu ürünler halk arasında yeni sözlü icralar vasıtasıyla yerel unsurlarla zenginleştirilmeye devam ediyordu.

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Kazan, Ufa ve Taşkent'te Şark edebiyatına ait eserlerin aktarımından oluşan ürünler Tatar, Karakalpak, Nogay ve Kazak lehçelerinde yazılmış ve basılmıştır. Bunların halk arasında okur-yazar kişiler tarafından okunmasıyla da ağızdan ağıza yayılmış ve halk şairleri tarafından sözlü gelenekte yeni metinleri oluşturulmuştur (Orozova, 2002, s. 240). Hz. Ali cenknâmeleri de bu ürünlerden biri olarak Orta Asya'daki Türk boyları arasında oldukça yayılmış ve yerel sahalardaki sözlü kültüre ait unsurların eklenmesiyle farklı lehçelerde yeni ürünler ortaya çıkmıştır. Kazak sahasında “nazirecilik” akımıyla başlayan süreçte Şark edebiyatına ait eserleri yerel lehçeye aktarma veya bu eserleri Kazak Türkçesiyle yeniden oluşturma faaliyetleri kapsamında birçok eser, adı geçen merkezlerde basılmıştır. Bunlar arasında Hz. Ali cenknâmelerinin Kazak Türkçesiyle oluşturulan çok sayıda metni olduğu gibi, cenknâmelerin tesiriyle ortaya konulan geleneksel türler de vardır (Shadkam & Kairanbayeva, 2022). *Kız Darıyka* destanı da bölgede yayılan Hz. Ali cenknâmelerinin, hâlâ canlılığını muhafaza eden sözlü kültüre uyarlanmış, yeni versiyonu olarak ortaya çıkmıştır. Kazak halk şairleri tarafından meydana getirilen bu destanın daha sonraki süreçte halk arasında sözlü olarak yayıldığını ve bu şekilde de Kırgız halk şairleri tarafından Kırgız Türkçesiyle yeni metinlerinin oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Kırgız destanları arasında Hz. Ali'nin destanın ana kahramanlarından biri olarak yer aldığı tek ürün *Kız Darıyka* destanıdır. Bu destanın sadece Kırgız Türkçesinde sekiz adet el yazması metni tespit edilmiştir (Türker, 2005, s. 16-18). Bunlar arasında Kadirkul Alimanov varyantı, Kırgız destancılık geleneğinin özelliklerine ve epizot yapısına göre öne çıkmaktadır (Akmataliyev, 2002). Bu çalışmayı ortaya koyarken *Kız Darıyka* destanının Alimanov varyantı esas alınmış, Kırgız destanlarının merkezini oluşturan Manas destanının hacim itibarıyla en geniş üç varyantı (Sayakbay Karalayev, Sagımbay Orozbek Uulu, Cusup Mamay) ile diğer destanlardan da tasnif gruplarına göre belli başlıları incelenmiştir.⁴

Kırgız destanlarında Hz. Ali, adının yanı sıra onun adıyla bütünleşmiş sıfat ve lakaplarla da anılmaktadır. O, destanların farklı epizotlarında -daha çok dizelerdeki vezin ve ahenk unsurlarına uygun olanı tercih edilerek- Aalı (Ali), Aziret (Hazret), Aziret Aalı (Hz. Ali), Şaymerden (Şah-ı Merdan) veya sadece Şay (Şah) olarak adlandırılmıştır. O, “bahadırların koruyucusu, yiğitlerin piri” olarak kabul

⁴ Kırgız destanları konuları bakımından genel itibarıyla; “Tarihi Kahramanlık Destanları” (*Manas Destanı, Semetey, Seytek*), “Tarihi Destanlar” (*Mendirman, Narıkbay, Şırdakbek, Cañıl Mirza*), “Lirik-Romantik Destanlar” (*Sarinci, Bokoy, Gulgaaki, Ak Moor, Olcobay menen Kişimcan, Kozolşaa*) ve “Dini-Sosyal Konulu Destanlar” (*Kız Darıyka, Kedeykan, Muñduk-Zardık*) olmak üzere dört sınıfta incelenir (Kayıpov, 2009, s. 96-100).

edilmektedir ve destanlarda bahadırların yardım istediği “aşkın güç” konumundadır (Baycigitov, 1995, s. 345). Kırgız destanlarını incelediğimizde genel itibarıyla Hz. Ali ile ilgili iki algı biçimi olduğunu görüyoruz: Bunlardan ilki “bahadırların piri” ve “aşkın güç” inanışlarıyla şekillenen “Hz. Ali kültü”; ikincisi ise geçmişte yaşamış ve hakkındaki bilgi, efsane ve rivayetlerle günümüze kadar ulaşmış olan ünlü bir bahadır olarak Hz. Ali.

Çalışmada bu iki algıya uygun olarak evvela destanlardaki “Hz. Ali kültü” ile ilgili tespitler yapılmış ve destanlardaki Hz. Ali kültünü açıklayan ve tamamlayan unsurlar olarak, bu kültle ilgili ziyaretgâh ve yatırlardan bahsedilmiştir. İkinci başlık altında ise destanlarda onun bahadırılık yönüyle ilgili tespitler yapıldıktan sonra onu tam manasıyla bir Kırgız bahadırı olarak resmeden *Kız Daryka* destanındaki Hz. Ali tipi üzerinde durulmuştur.

1. Bir Kült Olarak Hz. Ali

Türklerin İslamiyet’i kabulünden önceki dönem inanç sistemi, ölümü algılama biçimlerinin ve ölen kişinin ruhuyla ilgili inanışlarının temelini oluşturur. “Altaylıların, Yakutların bin yıllarca bağlı oldukları Şamanizm’in bütün prensipleri, her şeyin maddi ve ruhi olmak üzere iki varlıkla temsil edilmesine inanmaktır. Şamanlığın bu görüşleri animizme dayanır.” (Bayat, 2005, s. 62).

Kırgızların mitsel anlayışına göre insan öldükten sonra onun ruhu aynı şekilde kalır ve cesedinin gömüldüğü yer civarında dolaşır. O, kendi soyunun ve yakınlarının sağlığını gözetir (Cusupov & İmanaliyev, 2004, s. 413). Boyun aksakalları, sosyal statü olarak diğer fertlerden daha üstün bir konumda olduklarından, onların ölümünden sonra da ruhlarının diriler arasında dolaşarak onlara yardım edeceği inanışı vardır. Animist düşünce biçiminin etkisiyle bu inanış, ata-baba ruhlarına sığınma ve onlardan yardım isteme şekline dönüşmüştür (Baycigitov, 1985, s. 116).

Bu tasavvur ve inanış biçiminin bir neticesi olarak Kırgız destanlarında kahramanların zor bir durumla karşılaştıklarında, savaş meydanına veya sefere çıkacakları zaman “ata-baba” ruhlarına veya “geçip giden erlerin” ruhlarına sığınmaları, onlardan yardım istemeleri, sıkça karşılaşılan bir motiftir. Hz. Ali de geçmişte yaşamış büyük bir bahadır olarak Kırgız destanlarında ve özellikle *Manas* destanında diğer “ata-baba ruhları”, “erlerin ruhları”, “gâip erenler” veya “Kırk Çilten” gibi olağanüstü güçlerle birlikte adı anılan bir külte dönüşmüştür. Ancak destanlarda diğer ruhlara sığınma sadece zor duruma düştüğünde adını anma şeklinde gerçekleşirken Hz. Ali’nin adına, duaların kalıp ifadelerinde de rastlıyoruz. Hatta örneklerde de görüleceği üzere onun ruhu bu dualara karşılık olarak bizzat gelip kahramana yardım eder.

Kırgız destanlarında evvela geçmişte yaşamış bir bahadır olarak kabul edilen Hz. Ali, bahsi geçen ruh inancıyla ilgili olmak üzere bir “koruyucu ruh” konumuna yükselmiş

ve bu inanın perçinlenmesiyle birlikte o da diğer koruyucu ruhlar gibi “ata” olarak anılmaya başlamıştır. Destanlarda Hz. Ali’nin dini ve tarihi kimliğinden bahsedilen kısımlarda onun adı daha çok “Aalı, Aziret Aalı” olarak anılsa da bir mücadeleye girişmeden önce anıldığında genellikle “Şaymerden” veya “Şay Ata” adlandırmaları kullanılır.

*Kayıp eren, kırk çilten
Kankor erdin coldoşu.
Kırk çiltendin biröobü
Acidaar bolup soyloşup
Kabılan biri, biri şer
Kaşında bar seksen tört
Biri miñge tiygen er*

Gaip Eren, Kırk Çilten
Hunhar erin yoldaşı.
Kırk Çilten’in birisi
Ejderha olup sürünüp
Kaplan biri, biri aslan
Karşısında var seksen dört
Biri bine denk olan er

Sagımbay Orozbek Uulu varyantından aktarılan bu dizelerde “gaip eren” ve “kırk çilten”in “ejderha”, “kaplan”, “aslan” ile birlikte bahadırın koruyuculuğunu üstlendiğini görürüz. Arkaik dönemlerde, totem olarak kabul edilen hayvanların koruyucu rolleri bilinmektedir. Kırgızlarda da bu totemler “kurt, aslan, kaplan” gibi yırtıcı hayvanlardır. Moldobayev ve Aliyev ile Koroglu ve Baycigitov, Kırgızlarda totem olarak kabul edilen bu koruyucuların İslamiyet sonrası dönemde “çilten, Hızır, şeyh, Şah-ı Merdan” gibi koruyuculara evrildiğini düşünürler. Destanın bütün varyantlarında, Manas zor duruma düştüğünde, genellikle Kırk Çilten ve Şaymerden’in yardımıyla kurtulmasını da bu şekilde açıklarlar (Moldobayev & Aliyev 1995, s. 378; Koroglu & Baycigitov, 1995, s. 292).

Kırgız kahramanlık destanlarında sıkça karşılaştığımız ata ruhlarından yardım isteme motifini genel olarak değerlendirdiğimizde yardım istenen, yalvarılan veya dualar edilen ata ruhları çeşitli olmakla birlikte özellikle *Manas* destanında daha çok Hz. Ali’nin ruhundan yardım isteme şeklinde ortaya çıkar. Bu yardım dileği en yaygın biçimde saldırıya başlamadan önce onun adını anarak gerçekleşir:

*“Aziret!” - dep, köp kırgız
Nayza, miltık, top salıp,
Kaptap kirip kalganı,
Kaçıp kaapır buzulup
At soorusun salganı, (Musayev, 1995c, s. 142-143)*

“Ya Hazret!” deyip çok Kırgız
Mızrak, tüfek, top atıp
Saldırmaya başladı.
Kâfir kaçıp dağıldı,
At sağrılarına vurarak.

Bu dizelerde Kırgızlar düşmana saldırmadan önce “Aziret” nidalarıyla Hz. Ali’den yardım isteyip “kâfirlere” üstünlük sağlamışlardır. Genel olarak askerlerin saldırmadan önceki bu yardım istekleri bireysel mücadelelerde de aynı şekilde görülmektedir. Manas’ın Çin hükümdarı Alookeyle karşılaşmasının tasvir edildiği dizelerde:

*Caragın belge çalınıp,
Şaymerdenge calınıp.
Aziret Aalı şerlerdin,
Şeyit ötkön erlerdin
Oburagı koldo! - dep,
Oyuna anık alıptır,
Aziret Aalı ruhu
Arstan bolup barıptır,
Ayar eken Alooke,
Alıstan közün salıptır,
Aybatın körüp baatırdın
Ayran - azır kalıptır. (Musayev, 2006a, s.
444)*

Silahını beline takınıp
Şah-ı Merdân'a sığınıp
Hz. Ali aslanların
Şehit olan erlerin
Ervahı korusun! diye
Zihnine iyice yerleştirmiş.
Hz. Ali'nin ruhu
Aslan olup gelmiş
Kurnazmış Alooke
Uzaktan gözetlemiş
Heybetini görüp bahadırın
Hayran olup kalmış.

Bu sahnede kendisinden yardım istenen Hz. Ali'nin ruhu, bu yardım isteğine icabet ederek aslan suretinde yardıma gelmiştir. Destanda Hz. Ali ile ilgili en çok kullanılan epitete (şer/aslan) uygun olarak onun tecessüm ettiği varlık da aslan şeklindedir.

Manas destanında “düşman tipi”nin de kendi inançlarına göre yardım isteğinde bulunduğu görülür. Bu şekilde “kâfir” olan düşmanla Müslüman olan Kırgız kahramanları arasındaki ayrım da dinleyiciye hissettirilmiştir:

*Bakay çıktı bakırıp,
Aziret!-dep, akırıp.
Kolgo nayza alıştı,
Korkpoy nayza salıştı,
Koy talaşkan koçordoy
Koygulaştıp kalıştı.
Laaylama car bol!- dep
Kaapırlar közün salıştı,
Alda kудay, Alda! - dep,
Ak baygambar koldo! - dep,
Musulman karap kalıştı. (Musayev, 1997,
s. 214)*

Bakay çıktı bağırarak
Ya Hazret! diye haykırıp
Eline mızrak aldı,
Korkmadan mızrağı salladı.
Koyun için saldıran koç gibi
Çarpışıp durdular.
Dalay Lama yâr ol! diye
Kâfirler gözünü dikti,
Allah, Huda, Allah! diye
Hak peygamber kolla! diye
Müslümanlar bakadurdular.

Görüldüğü gibi Kırgız bahadırı Bakay'ın Çinlilerle savaşında kendisi “Aziret”ten yardım isteyip Allah'a ve Peygamber'e yalvarırken düşman da Dalay Lama'dan yardım istemektedir. İslamiyet'in kabulünden sonra teşekkül eden Türk destanlarının genel özelliklerinden olmak üzere, bu destanlarda yer alan dinî terminoloji sadece düşman karakterleri ayırt etmek için kullanılmakta ve buradaki dinî unsurların birçoğu İslamiyet öncesi inanışlardan kaynaklanmaktadır (İnan, 1991, s. 202-205).

Manas destanında yukarıdaki örneklerde olduğu gibi savaş sahnelerinde vuruşmaya başlarken yardım istemenin dışında farklı “tip sahnelerde”⁵ de dile getirilen yardım isteklerini görürüz. Özellikle savaşa hazırlık sahnelerinde kahramanın savaş kıyafetini ve diğer eşyalarını ayrıntılı olarak tasvir ederken aynı zamanda Hz. Ali’den yardım istendiği görülür. Bu durum her savaş hazırlığında tekrar ederek tipik bir özellik kazanmıştır. Öyle ki destanın farklı epizotlarında birçok sahnede aynı kalıplaşmış dizelerin tekrarlanması biçimine dönüşür:

*Caratkanga/Şaymerdenge calınıp,
Aziret Aalı şerlerdin,
Şeyit keçken erlerdin
Arbagına sıyınıp*

...

Yaradan’a/Şah-ı Merdan’a yalvarıp
Hz. Ali aslanların
Şehit olan erlerin
Ervahına sığınıp

...

gibi kalıp ifadeleri hemen hemen aynı şekilde destanın Sagımbay Orozbak Uulu varyantının Musayev, 1995b, s. 166; 1995b, s. 325; 1995c, s. 243; 1995c, s. 75-76; 1995c, s. 171; 1997, s. 190; 1997, s. 249; 2006a, s. 319 vb. kısımlarında tekrarlanmıştır.

Aynı tekrarları Sayakbay Karalayev varyantında düşman tarafın kalesi olarak karakterize edilen Beecin (Pekin) şehri için kullanılan epitetlerde de görmek mümkündür: “*Aziret tiybes Beecin/Aziret barbas Beecin*” (Hazret’in dokunmadığı/gitmediği Pekin) ifadeleri destanın birçok yerinde tekrarlanmıştır. Bu şekilde kelime gruplarından oluşan epitetler bir üslup özelliği olmanın yanında belli bir işleve de sahiptir. “Karışık epitetler yardımıyla kahramanın karşısına çıkan zorluklar da belirtilmektedir ve onun azametini vurgulamak gibi bir işlevi de bulunmaktadır: Azgın fırtınalı deniz, yılanın bile geçemeyeceği bir orman, gökyüzüne kadar uzanan büyük demir dağ vb.” (Baysklan, 1987, s. 47). Bu şekilde Pekin’i Hz. Ali’nin dahi uğramadığı veya alamadığı bir memleket olarak tanımlayarak destan dünyasının mekân tasvirinde Pekin, gizemli ve ulaşılmaz bir yer olarak konumlandırılmıştır.

Aynı varyantta Çin hükümdarı Alaköö’nün baskı ve zulümlerine daha fazla katlanamayan Kırgızlar Manas’ın babası Cakıp Han ve Ulak Han önderliğinde savaşa hazırlandıkları sahne şu dizelerle başlar:

*Attanuuga kamınıp:
“Aziret!” - dep, calınıp,
Cay-caragın saylanıp,
Coo kılıçın baylanıp,
Tulpardan cıyıp at alıp*

Atlanmaya hazırlanıp
“Ya Hazret!” diye yalvarıp
Savaş silahlarını hazırlayıp
Savaş kılıçlarını bağlayıp
Tulpar atlarını toparlayıp

5 Türk kahramanlık destanlarının epizot yapısında yer alan tipik sahnelerin kalıplaşmış yapısından dolayı, bunlar birer “motif-epizot” olarak kabul edilmiştir. Bu sahneler, kahramanın sefere çıkması, seferden dönmesi, gezi, savaş, güreş vb. dinamik durumlarını içerir (İbrayev, 1997, s. 26).

*Tuuganı kırgız curtan bata alıp,
Say tulpardı tokunup, ,
Şaşıp amaz okunup,
Arslanday taptanıp,*
(Caynakova & Akmataliyev, 2010, s. 36)

Yakınından Kırgız halkından dua alıp
Tulpar atını eyerleyip
Çabucak namaz kılıp
Aslan gibi gerininp

Bu sahnede savaşa hazırlanırken aynı zamanda namaz kılmak ve halkın duasını istemek gibi İslami unsurların da kullanıldığı görülür. Dua motifine destanın birçok yerinde rastlıyoruz. Özellikle savaşa gitmeden önce ve savaş sırasında zor durumda kalındığında kahramanların ellerini gökyüzüne açarak uzun uzun dualar ettiği sahneler vardır. Bu dualarda yardım istenilen manevi güçlerden biri de Hz. Ali'nin ruhudur.

Manas destanının Sayakbay Karalayev varyantında, Çin üzerine sefere çıkan Almambet hazırlıklarını tamamladıktan sonra *Manas*'tan dua ister. Bunun üzerine *Manas* ellerini kaldırarak kibleye döner ve şu şekilde dua eder:

*Barganda, kıtaydın colu tar bolsun,
Kıykırıp soğu salganda,
Canında, Aziretaalı bar bolsun!
Kıyadan, kırk çilten coldoş cabılsın,
Dulduldu minip kıykırıp,
Aziret şer bar bolsun.
Akır kuday oñdosun,*
(Caynakova & Akmataliyev, 2010, s. 1011)

Vardığında, Çinlilerin yolu dar olsun
Haykırarak savaştığında
Yanında Hz. Ali var olsun!
Etraftan Kırk Çilten yoldaşın saldırsın
Düldül'e binip haykırıp
Hz. Şer (Ali) var olsun.
Allah sonunu hayreylesin.

Manas'ın Almambet için ettiği duada Hz. Ali'nin yardımını istemesini destanın Sagımbay Orozbek Uulu varyantında da görürüz. Almambet Çinlilerle savaşırken zor durumda kalınca Allah'tan, geçmiş peygamberlerin ruhlarından ve Hz. Ali'den yardım ister, yalvarır:

*Abutalip balası,
Abdımanap babası,
Asılışıp kaapırlar,
Eç cetpegen dabaası,
Dini ıslam süyöösü,
Ak baygambar küyöösü,
Zulpukor, Duldul eesi,
Atın Aalı, özün şer,
Asılışkan kaapırlar
Orunu bolgon kara cer,
Kaapırlarga katıldım,*

Ebu Talip'in balası
Abdulmenaf babası
Saldırıyor kâfirler
Hiçbir çare yok.
Din-i İslam sevgilisi
Hak Peygamber damadı
Zülfikar, Düldül sahibi
Adın Ali, kendin aslan
Saldırıyor kâfirler
Her tarafı kaplamış
Kâfirler arasında kaldım

Calgızıña cardam ber! (Musayev, 2006b, Âcizine yardım et!
s. 200)

diye dua eder. Buradaki duadan sonra her taraftan kuşatılmış ve çıkış yolu bulamayan Almambet'in yardımına Hz. Ali ve gaipden gelen askerler yetişir. Askerlerin başında da Şehnâme'nin meşhur pehlivanı Rüstem vardır; ancak o sadece askerleri "süren" (intikal ettiren) bir komutan konumunda olup Hak Teâlâ'nın yardımını Almambet'e ileten bizzat Hz. Ali'dir:

*Art cagına karadı,
Karasa kelgen köp asker
Kaapır emes, musulman,
Dübürtünön, çuusunan
Dünüyö cüzü buzulgan.
Askeri örttöy dürküröp,
Kıtayga kıl dep, kıyamat
Kıykırıp kelet kürküröp,
Alsıraba sen, dedi,
Aktaala cardam bergeni,
Aziret Aalı men, dedi.*

*Asker aydap, cer cargan,
Ünü üç aylık cerge tim bargan,
Er Ürüstöm er, dedi,
Türk balası tümön kol
Tük biröön kalbay kel! dedi.* (Musayev,
2006b, s. 229)

Arka tarafına baktı
Gördü ki gelen çok asker
Kâfir değil Müslüman
Bağırışından, gürültüsünden
Yeryüzü karışmış.
Askeri alev gibi titreyerek
"Çin'in kıyameti ol" diyerek
Haykırıp geliyor kükreyerek:
"Endişelenme sen," dedi.
"Hak Teâlâ yardım gönderdi
Hz. Ali'yim ben." dedi.
"Asker sürüp yer yaran
Sesi tam üç aylık yere varan
Er Rüstem bu." dedi.
Türk balası tüm birlikler
Hiçbiri kalmadan gelsin! dedi.

Manas destanında bahadırın çocukluk çağı ve ilk kahramanlıklarının anlatıldığı epizotlarda, destanın varyantlarında bazı farklılıklar olsa da, onun İslam dinini kabul etmesi bu dönemde gerçekleşir. Buna göre *Manas*, sürülerine saldırıp kuzularını kaçıran kurtları kovalar. Kan izlerini takip ederek onlara yaklaştığında kurtların Kırk Çilten'e dönüştüğünü görür. Kırk Çilten ve yiğitlerin piri Şah-ı Merdan'ın da bulunduğu bir ortamda onlar *Manas*'ı İslam dinine davet ederek onu koruyacaklarını belirtirler. Keramet olarak da kanlar içinde olması gereken kuzuların hiçbir yara almadan orada durduğunu gösterirler (Musayev, 1995, s. 15).

Manas'ın Müslüman oluşunda etkili olan "Hz. Ali ruhu", destanın farklı epizotlarında ona yakın diğer kahramanların da Müslüman olmasında rol üstlenecektir. *Manas* destanının Togolok Moldo varyantında Çinli bir hükümdarın oğlu olan Almambet'in Müslüman olması olayında Hz. Ali'nin oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in rolünden bahsedilir. Buna göre Almambet'in babası Soorunduk, annesi Kançayım'dır. O, çocukluk çağlarından itibaren Çinlilerin kendi yaptıkları suretlere tapmalarını yadırgar. Kendisi 16 yaşına bastığında babasının yerine han olur. Rüyasında daima

Mekke'yi, Türkistan'ı ve Türkleri görmektedir. 18 yaşına geldiğinde bir gün rüyasında Hz. Ali'nin oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in ruhlarını görür. Onların kendisine İslam'ı telkin etmesiyle uyandığında yerinde duramayıp bir arayış içerisine girer. 40 yiğidiyle birlikte ava çıktığında ise Kökçö ile karşılaşarak ondan İslam'ı öğrenir ve Müslüman olur (Musayev, 2006b, s. 763-764). Bundan sonra o, Manas'ın en önemli yardımcılarından biri olacaktır.

Burada ilginç olan husus, destanın kahramanları arasındaki hiyerarşik yapıya uygun olarak Manas'ın İslamiyet'i kabulü sürecinde Hz. Ali'nin ruhu etkili olurken ikinci derece kahraman olan Almambet'in Müslüman oluşunda onun oğullarının ruhları etkili olmaktadır. Ancak her iki durum da Hz. Ali kültüyle ilgili olmakla birlikte başkahramanın üstünlüğünü dinleyiciye hissettirmek üzere ortaya konulmuştur.

Kırgız destanlarındaki koruyucu/yardımcı ruh motifini başka bir destanda rüya motifiyle birlikte görürüz. *Kozu Körpeş ile Bayan Suluu* destanında Kozu Körpeş, beşik kertmesi olan Bayan Suluu'yu almak için sefere çıkmadan önce babasından kalan savaş malzemelerini almak için büyük bir kayayı yerinden kaldırması gerekmektedir. Bunu başaramaz ve yorgun bir şekilde uykuya dalar. Rüyasında Şah-ı Merdan gelip ona yardım eder ve kayayı kaldırır. Babasının savaş kıyafetlerini giyip silahlarını kuşanarak sefere çıkar (Akmataliyev, 2012, s. 14).

Manas destanında kahramanlara olağanüstü güç sağlayan sihirli nesnelere motifinde de Hz. Ali'yle ilgi kurulmuştur. Sagımbay Orozbak Uulu varyantında, Koşoy'un kuşandığı "kemer"le ilgili destancı uzunca açıklamalarda bulunur. Buna göre, Hz. İshak'tan Hz. İsmail'e, ondan Hz. Musa'ya, ondan Hz. İsa'ya kalan kemer nihayetinde Hz. Ali'ye ulaşır ve ondan da Aykoco (Caanger) vasıtasıyla Er Koşoy'a ulaşır. Bu kemer, onu kuşanan kişiye görünmezlik, "don değiştirme" gibi olağanüstü güçler sağlar. Onun sağladığı güçlerle Han Koşoy, Kormuz Şah'ın elinden Aykoco'nun oğlunu kurtarmayı başarır. Dikkat edilirse olağanüstü güç sağlayan bu kemeri Kırgız bahadırına ulaştıran zincirin halkalarından biri de -diğerleri genel itibarıyla kutsal kitaplarda adı geçen peygamberler olmakla birlikte- Hz. Ali'dir (Musayev, 1995b, s. 76-77).

Türk destanlarında başkahramanın bahadırılık alametlerinden biri olan olağanüstü silahlar ve savaş aletleri yine olağanüstü güçler tarafından ona ulaştırılır. Kırgız kahramanlık destanlarında da aynı motifi görürüz. Manas'ın Zulpukor'u, Bakay'ın Kılbolot'u, Acıbay'ın Açbolot'u, Almambet'in Coykuma'sı, Çubak'ın Açalbars'ı Sırgak'ın Arkesken'i gökten düşüp kahramanın eline kerametli bir şekilde geçer. *Manas* destanının farklı varyantlarında, onun kullandığı kılıç farklı şekillerde adlandırılmış olsa da onun kılıcı Mekke'den gelen Aykoco tarafından Peygamber'in ona hediye olarak gönderdiği "Zülfikâr"dır. Efsaneye göre bu kılıcı Hz. Muhammed (a.s.) kendi damadı Hz. Ali'ye vermiştir. Bu, iki uçlu ve özel olarak yapılmış bir kılıçtır (Sarıpbekov, 1995a, s. 236-237).

Sagımbay Orozbek Uulu varyantında kahramanın olağanüstü silahları tipik olarak gizemli güçler tarafından kendisine ulaştırılmıştır. Manas'a İslamiyet'i uzun uzun anlatan ve kabul etmesi için kerametler gösteren aksakallı ihtiyar Aykoco aynı zamanda ona Hz. Peygamberin emanetlerini ulaştırma vazifesi üstlenmiş bir sahabedir. O, Hz. Muhammed'in (a.s.) kendisinden yüzyıllar sonra Türkistan'da ortaya çıkacak olan bahadıra ulaştırılmak üzere bıraktığı emanetleri Manas'a ulaştırır. Bunlardan biri de Zülfikâr'dır. Bu motif Hoca Ahmed Yesevi ile ilgili Türkistan'da yüzyıllar boyu anlatılagelen ve birçok kaynaktan yazılı olan menkıbeyle büyük benzerlik göstermektedir (Köprülü, 2014, s. 78-79). Bu menkıbedeki Hz. Peygamber'den emaneti alıp Hoca Ahmed Yesevi'ye ulaştıran sahabe Arslan Baba'nın yerini yine sahabe olan Aykoco almıştır.

Hz. Ali cenknâmelerinde adına sıkça rastladığımız ve onun bahadırılık alameti olarak kabul edilen olağanüstü güçlere sahip kılıç motifinin *Manas* destanına da aynı şekliyle aktarılmış olması Hz. Ali kültürünün tesirini göstermesi bakımından dikkate değer bir durumdur. Aynı şekilde yine cenknâmelerde Hz. Ali'nin atı olarak bildiğimiz Duldül de yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi *Manas* destanında Hz. Ali'nin adıyla birlikte sıkça zikredilir. Ancak bu atı *Manas* destanında kahramanın yardımcıları olarak görmesek de onun Kırgız halk inanışlarında farklı bir karşılığı olduğu onunla ilgili ziyaretgâhların varlığından da anlaşılmaktadır.

Kırgız destanlarında Hz. Ali kültürü ile ilgili hususlar şüphesiz Kırgızların günümüze kadar devam eden halk inanış ve uygulamaları ile yakından alakalıdır. Kültürün taşıyıcısı olan destanlardan, günlük yaşam pratiklerine yansıyan kültürel unsurlar olduğu gibi bunların günümüze ulaşmasında da destanlar önemli bir işlev üstlenmiştir. Kırgız "atalar kültürü"nü bir bakiyesi olarak günümüze kadar ulaşan bazı ziyaretgâhlar ve yatırlar ile bunlar etrafında oluşan inanış ve uygulamalar destan dünyasıyla gerçek hayatın birbiriyle ne kadar iç içe geçmiş olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir:

- a) Kırgızistan'ın Oş şehrinde "Duldul Ata" mezarı ve bununla birlikte Hz. Ali'nin çilehanesi bulunmaktadır. Rivayetlere göre Hz. Ali, atını buraya bağlayıp kendisi Dev Safid'le savaşmaya gitmiştir. Başka bir rivayete göre Hz. Ali düşmanlarıyla savaşırken onlar arasında Muhammed Hanefiye'yi görür. O, Hz. Ali'nin kendi babası olduğunu anlayınca diz çöküp af diler. Yöre halkı ziyaretgâhın önündeki taşların oyuk kısımlarını Muhammed Hanefiye'nin dizlerinin izi olarak kabul ederler (Abdulhatov, 2010, s. 184). Muhammed Hanefiye ile ilgili anlatılan efsanelerde ve Kazak şecerelerinde hem Hoca Ahmed Yesevi'nin hem de günümüze kadar devam eden "Hocalar Uruğu"nun onun soyundan geldiği kabul edilmektedir (Köprülü, 2014, s. 119-120). Bu inanış ve kabulün bir neticesi olarak hem yukarıda bahsedilen efsane hem de bir sonraki başlık altında bilgi verdiğimiz *Kız Darıyka* destanı gibi halk anlatıları ortaya çıkmıştır. Muhammed Hanefiye ile

ilgili efsane ile *Kız Darıyka* destanındaki olaylar birbirine çok benzer. Sadece efsanede Hz. Ali'nin oğlunun adı Muhammed Hanefiye yerine *Kız Darıyka* destanında Şaysılda kullanılmıştır.

- b) Kırgız kültüründe hâlen atın ne kadar önemli bir yere sahip olduğu herkesçe malumdur. Hâlâ at besiciliğinin yapıldığı ve yaylalarında at sürülerinin yayıldığı bu kültürde, geçmişten beri koruyuculuğuna inanılan Kambar Ata cilkıcının (yilkıcının) piri olarak bilinir. Kırgızistan sınırları içerisinde, bu kültle ilgili bilinen bir ziyaretgâh bulunmasa da “Kırgızlar hep atlarının felaketlerden korunması için Kambar Ataya dua eder, ondan medet umar, dillerinden düşürmezler” (Dıykanbayeva, 2009, s. 300). Efsaneye göre o, Hz. Ali'nin Döldül adlı atının bakıcısıdır. Kırgızlar İslam dinini kabul etmeden önceki dönemlerde de yilkıcının iyisine inanagelmışlerdir. İslam dinini kabul ettikten sonraki dönemlerde yilkıcının koruyucu piri Kambar Ata olarak adlandırılmaya başlamıştır (Aydarkulov, 1995, s. 261).
- c) Günümüzde Kırgızistan'da ziyaret edilen ve halk inanışları açısından önemli merkezler olarak kabul edilen yerlerden biri de “*Şahimardan Hazreti Ali*”dir. Tarihi kaynaklara göre Hz. Ali bu coğrafyaya gelmemiş olsa da bu yer onun adıyla anılmaktadır. “Yatır” olarak kabul edebileceğimiz bu yerle ilgili halk arasında geçmişten günümüze devam eden inanış ve uygulamalar mevcuttur.

“İnsanlar, çok çeşitli amaçlarla ve düşüncelerle buraları ziyaret etmektedirler. Bu ilgi, bugün de canlı bir şekilde devam etmektedir. Çocuğun, ‘karın çaçı’ olarak bilinen doğduktan sonraki ilk saçının kesilmesinden başlayarak birçok örf ve âdetin, bu mekânlarda icra edildiğine tanık olunabilir. Öyle ki, bu yerlerde, çocuğun uzayan ilk saçının bölgedeki moldo olarak bilinen molla tarafından kesildiği, yanı sıra bir koyun veya koç kurban edildiği görülür.” (Abdikulova 2006).

Bu durum, Kırgız kültür ve inanışlarında Hz. Ali'nin halen önemli bir yeri olduğunun göstergelerinden biridir.

- d) Hz. Ali'yle ilgili olan diğer bir mekân ise Talas şehri ile Suusamır arasındaki yol üzerinde bulunan “*Zulpukor Kümbözü*” (Zülfikar Kümbeti)'dür. Halk arasında anlatılan efsanelere göre burası, “Manas Baatır”ın iki uçlu kılıcı Zülfikâr'ın savaş esnasında kırıldığı yerdire (Sarıpbekov, 1995b, s. 237). Bu kümbet halen insanlar tarafından ziyaret edilmekte ve burayı ziyaret eden çocuksuz ailelerin çocuğu olduğuna, hastaların iyileştğine inanılmaktadır (Kozubekova, 2019, s. 17). Bu mekânın Talas şehri yakınında bulunması, destanın başlıca mekânının da burası olmasıyla ilgili olmalıdır. Ayrıca destanın başkahramanı olan Manas'ın da memleketi Talas şehridir. Destanın Orozbekov varyantında Hz. Ali'nin de mekânının Talas olarak gösterilmesi ilgi çekici bir durumdur: Bu, onun

başkahramanla adeta özdeşleştirildiğini, manevi olarak onun daima yanında yardımcı/koruyucusu olarak bu mekânda bulunduğu algısını ortaya koymaktadır.

<i>Aziret Aalı bir bolot,</i>	Hz. Ali Pir'dir
<i>Alğanı nazik nur bolot,</i>	Aldığı nazik nurdur
<i>Ceri Talas kür bolot,</i>	Yeri Talas verimlidir
<i>Çenine kelgen er bolot,</i>	Yanına gelen erdir
<i>Çelişemin degendin</i>	Onunla çelişeyim diyenin
<i>Cürögünö çer bolot.</i> (Musayev, 1995b, s. 301)	Yüreğine keder olur.

- e) Kırgızistan'ın Batken eyaletine bağlı Kadamcay şehrinde Hz. Ali'nin adıyla anılan başka bir ziyaretgâh vardır. Rivayete göre bu ziyaretgâhta Hz. Ali'nin beş parmağının (pençesinin) ve dizinin izleri bulunan kayalar mevcuttur. Halk arasında bunlara "Ali'nin kadamcayı" (Hz. Ali'nin ayak izi) denmektedir (Abdulhatov, 2010, s. 342). Bu efsanenin aynı zamanda şehrin adının kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.
- f) Talas şehrinde bulunan "*Manas Kümbözü*" (Manas Kümbeti) de Hz. Ali'yle ilgili inanışları dolaylı olarak yaşatan bir ziyaretgâhtır. *Manas* destanında bahsedilen ve halk inanışlarına yansıyan durum şöyle özetlenebilir: Manas'a "*Şay Ata*" (Şaymerden/Şâh-ı Merdan) tarafından gaipten getirilip verilen devesi onun için çok önemlidir. Bu deve, Manas öldüğünde de yas tutup yemeden içmeden kesilir. *Manas* üçlemesinden *Semetey* destanının Sayakbay Karalayev varyantında, bu deveyi kurban etmek istediklerinde deve birden ortadan kaybolur. Onun ne akan kanını ne de kendisini görürler. O, kaybolduktan sonra Perşembe ve Cuma günleri Manas'ın kümbetine gelip durduğu rivayet edilmekle onun aslında "*koruyucu iye*" olarak görüldüğü anlaşılmaktadır (Aliyev, 1995a, s. 214-215).

2. Bahadır Olarak Hz. Ali

Manas destanında bir koruyucu ruh olarak "sığınılan" Hz. Ali yanında, halk muhayyilesi ve sözlü tarih bilgileriyle beslenen bir kahraman kalıbı da vardır. Onun hakkında verilen bilgiler, destanın kurgusu içerisinde bazı diyalog ve ara sözlerle dinleyiciye aktarılmıştır. Destanın Sağımbay Orozbek Uulu varyantında Hz. Ali her şeyden önce bir "Arap bahadırı" olarak yansıtılır:

<i>Araptan çıkkın baatırı,</i>	Araplardan çıkan bahadırı
<i>Añdabay kalba, akırı,</i>	Anlaman lazım bunları
<i>Aziret Aalı şer üçün,</i>	Hz. Ali aslan için
<i>Atağı Naaman Türkstan</i>	Naaman ⁶ denen Türkistan

6 Destanda, Türkistan'daki epik ülke. Türk boylarının ata yurdu (Aliyev, 1995b, s. 120).

*Ataından kalgan cer üçün,
Añdışıp turgan kaapırdan
Ayanıp kalba bar küçüñ!* (Musayev, 1997, s. 244)

Atandan kalan yer için
Göz koyan kâfir den
Var gücünü esirgeme!

Manas destanında Hz. Ali'yle ilgili anlatılan menkıbeler onun aynı zamanda bir "gazi" tipini karşıladığını göstermektedir. Destanda o, evvelâ bahadırların "pir"i olarak kabul edilse de onun bu mevkiye ulaşmasının temelinde geçmiş zamanlarda yaptığı kahramanlıklar ve İslam'ı yaymak için yaptığı savaşlar vardır. *Manas*'ın epik biyografisinde önemli bir dönüm noktası olan ilk kahramanlıklarının anlatıldığı epizotta, onun İslamiyet'i kabulü sürecinde olağanüstü yardımcı olarak karşısına Aykoco çıkar. Aykoco'nun ona İslâm'ı anlatarak kabul etmesini telkin ettiği sahnede Hz. Ali'yi de tanıtır ve onun İslam'ın yayılmasındaki rolünden bahseder:

*Ak baygambar küyöösü
Aziret Aalı şer bolgon.
Dinge salgan kıylanı
Ökümünö köndürüp,
Ak baygambar Mustapa
Şarıyatın öndürüp,
Şarıyatka könbögön
Dalayın kırğan öltürüp!* (Musayev, 1995a, s. 334)

Hak Peygamber damadı
Hz. Ali aslan varmış.
Dine girdirip çoklarını
Hükümü altına almış.
Hak Peygamber Mustafa
Şeriatını öğretip
Şeriatı kabul etmeyenin
Birçoğunu kırmış öldürüp

Manas destanının Orozbek Uulu varyantında, Uygurlardan bahsederken, onların İslamiyet'i kabul sürecinde de Hz. Ali'nin rolü olduğundan bahseder. Buna göre Uygurlar toprak ve ağaçtan evler yapıp şehir kurmuşlar, yerleşik hayata geçmişler ve "uyuşup" şehir kurdukları için onlara "Uygur" denmiştir. Hak Peygamber zamanında Araplar gelip İslam yolunu anlatmışlar, fakat onlar tekrar eski dinlerine devam etmişlerdir. Daha sonra Hak Peygamber'in "yol vermesiyle" kalabalık bir ordu gelip onları "Hak Din'e" çevirmiştir. Bu ordunun gelişinden önce bütün Türkistan'ı İslam dinine "salan" aslında Hz. Ali'dir.

*Alardan murun al cerdi
Aziret Aalı alıptır,
Ak coluna salıptır.
Aga da bolboy türk uulu
Atabızdın colu dep,
Minsuk dinge canıptır.* (Musayev, 1995c, s. 22)

Onlardan önce o yeri
Hz. Ali almış
Hak yoluna salmış
Bunu dinlemeyip Türk oğlu
Atamızın yolu diye
Mensuh dine dönmüş.

Destan dünyasında Hz. Ali'ye böyle bir rol biçilmesi aslında onun İslam'ı yaymak için mücadele eden bir "gazi" tipine yakın olduğunun göstergesidir. Daha sonraki dönemde de Manas'ın savaşlarında ondan yardım istemesi ve onun "bahadırların piri" olarak kabul edilmesi de bu rolle ilgili olmalıdır.

Hz. Ali'nin Kırgız kahramanlık destanlarında geçmişte ortaya koyduğu bahadırlıklardan bahsedildiği gibi aynı zamanda onu bir destanın kahramanı olarak da görürüz. *Kız Darıyka* destanında Hz. Ali, *Manas* destanındaki bahadırlardan farksızdır; ancak yukarıdaki örneklerde görülen Hz. Ali'nin tarihi kimliği ve onunla ilgili İslami motifler burada yoktur. Ayrıca bu destanda ona ilişkin herhangi bir kült özelliği de bulunmamaktadır. Bu destanda tipik bir bahadır olarak Hz. Ali hakkında verilen bilgiler şöyle sıralanabilir:

- Mekke'de yaşamaktadır. Şöhreti bütün âleme yayılmış, Arap'ın aslanı diye nam salmıştır ve dünyada ona denk olan yoktur. Kırgız destanlarında rakip bahadırların, ülke ve neseplerinin tanıtımı ile onun başkahramana denk şöhreti ve gücü uzun uzun tasvir edilir. Burada Hz. Ali'ye ilişkin bilgiler de bu çerçevededir.
- Evlilik için sefere çıkar. Bu durum Kırgız destanlarında kahramanın epik biyografisinin önemli bir epizodunu oluşturur. Bu durum -aşağıda ayrıntılı olarak anlatıldığı şekilde- onun tipik bir Kırgız bahadırı gibi algılandığını gösterir.
- Kendisine meydan okuyan birini asla geri çevirmez. *Kız Darıyka*'nın meydan okuyan mektubunu duyduğunda eğer gitmezse bahadırılık şöhretine yakışmayacağını, gidip kendilerinin üstünlüğünü onlara kanıtlaması gerektiğini söyler. Kendisinin ve halkının onurunu düşünerek Arap halkından dua alıp gider. Kahramanlık destanlarda bahadırın uyması gereken bir takım kurallar vardır: Ailesine sadık kalmak, halkını ansızın gelen düşmanlardan korumaya her zaman hazır bulunmak, yardıma ihtiyacı olanlara sahip çıkmak, cesur, uyanık, akıllı olmak vb. (Surazakov, 1985, s. 32). Hz. Ali bir bahadır olarak halkının onurunu korumak için cesur davranması bu kurallara uygun bir davranıştır.
- *Kız Darıyka*, kendisini yenmek için farklı diyarlardan gelen bütün bahadırları yener. Bunlar arasında filin bile taşıyamadığı ve bu sebeple yaya olarak gelen "dev"ler bile vardır. En son Hz. Ali gelir ve kendini göstermek için minareye çıkar.
- Hz. Ali aslan gibi heybetli bir bahadırıdır. Onu gören heybetinden korkup kaçar. *Kız Darıyka* ile önce kılıçla savaşılır, kılıçları kırılınca mızraklarla, onlar da kırılınca güreşerek on beş gün boyunca mücadele ederler. Bu şekilde uzun süren teke tek karşılaşmalar bir bahadırılık göstergesi olarak destanların tipik sahnelerini oluşturur. Örneğin Semetey destanında alp-kız Kuyalı, Semetey'le evlenmesi karşılığında kimsenin baş edemediği Sarıbay'ı öldürürken savaş otuz gün sürmüştür (Bekmuhamedova, 1997, s. 41).

- Hz. Ali yurduna döndüğünde “akın”lar (ozanlar) gelip ezgiler çalarlar, aksakallar “Ali Bahadır”ın geldiğini birbirlerine anlatırlar. Sefer dönüşü kutlamalar Kırgız destanlarında tipik özellik gösterir.

Kız Darıyka destanı, *Kız Saykal* ve *Cañıl Mırza* destanları gibi başkahramanı alp-kız (kadın bahadır) olan Kırgız destanlarından biridir. Kırgız kahramanlık destanlarında alp-kız tipi yaygın olmakla birlikte anılan bu destanlardaki alp-kızlar savaşa ordusunun başında katılan bir komutan, halkını idare eden bir han ve er meydanlarında kimsenin mağlup edemediği pehlivanlar olarak farklılık gösterir. Arkaik destanlarda sıkça rastlanan bu durumu İbrayev şöyle açıklar: “Eski destanlarda göze çarpan bir husus da kadınların lider rolünde olduklarıdır. (...) Bazen dışı kahramanlar ağabeyinin ya da kardeşinin yerine savaşır, onların intikamını alırlar. Eski destanda evlilik için yapılan seferlerin yanı sıra kadınların kendilerine eş seçmelerine de genişçe yer verilir.” (İbrayev, 1998, s. 72). Onlar gerektiğinde halkın güvenliği, huzuru, refahı ve -en önemlisi- onuru için hiçbir fedakârlıktan kaçınmazlar. *Manas* destanında Karabörk, Saykal, Kardıgaç, Kanışay, Kuyalı, Bermet bunlara örnek gösterilebilir (Bekmuhamedova, 1997, s. 37). Bu yönüyle bu destanlardaki kahramanlar, alp-kız tipi yanında han tipinin özelliklerini de taşırlar. *Cañıl Mırza* destanında konu, destanın kurgusu ve olaylar zinciri bakımından diğer iki destandan ayrılır. Bu destanda evlilik, *Kız Darıyka* ve *Kız Saykal* destanlarından farklı olarak boyunun geleceğini ve halkının onurunu önceleyen Cañıl Mırza için fedakârlık göstergesine dönüşür. O, evvela evlenmek istediği Tülkü’yü daha sonra da evlenip çocuk sahibi olduğu Kalmatay’ı kendisine ve dolayısıyla halkına, gereken saygıyı göstermedikleri için öldürür. Bu yönüyle *Kız Darıyka* ve *Kız Saykal* destanlarındaki evlilik anlayışı *Cañıl Mırza* destanındakinden farklı ve birbirine benzerdir.

Her şeyden önce, *Kız Darıyka* ve *Kız Saykal* destanlarındaki alp-kız tipi birbirinin kopyası gibidir. Kahramanların epik biyografilerinde de çocuksuzluk, kahramanlık alametleri, ilk bahadırılık ve özellikle de evlenme epizodu iki destanda da aynı şekilde gerçekleşir. Arkaik kahramanlık destanlarında sıkça karşılaşılan “alplara mahsus evlilik” motifi (Bekki, 2009, s. 47-192) her iki destanın da temelinde yer alır. Buna göre gelin adayları kendisiyle evlenmek isteyen kahramanlarla sırayla güç sınar ve en sonunda başkahramana yenilerek onunla evlenir. Ancak alışlagelen durumda sefere çıkan kahramanın kendisiyken bu destanlarda başkahraman olan alp-kızlar yerine evlilik seferine çıkanlar *Kız Saykal* destanında *Manas* ve *Kız Darıyka* destanında Hz. Ali’dir.

Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarında *alplara mahsus evlilik* konusunu inceleyen Bekki’nin verdiği bilgilere göre adı geçen boylarda kahramanların evliliğinde süreç şu şekilde işler:

“Evleneceği kızın kim ve nerede olduğunu baba, anne, kız kardeş, kavga ettiği çocuklar, fal kitabı, rüya, av veya herhangi bir yolculuk sırasında öğrenen

bahadır, bu bilgilerle birlikte evleneceği kız için yarışların başladığını ve tüm rakiplerinin kendisinden önce kızın memleketine ulaşmış olduklarını da öğrenir. Böylelikle kız için düzenlenen yarışlara daha doğrusu dünürlüğe en son bahadır veya bahadır yerine sefere çıkan kişi dâhil olur.” (Bekki, 2009, s. 59).

Burada bahsedilen duruma uygun olarak “kız hakkında bilgi alma”⁷ konusu *Kız Saykal* destanında Koşoy’un Manas’a kızıdan bahsetmesi, *Kız Darıyka*’da ise Hz. Ali’ye yazılan mektupla ona meydan okuma şeklinde gerçekleşir. Her iki destanda da kendileri ulaşmadan önce, kızlarla evlenmek isteyen diğer rakipleri kızlarla dövüşerek yenilmiştir ve Manas da Hz. Ali de kendilerinden önce çok sayıda bahadırı alt eden yenilmez alp-kızlarla karşılaşacakları meydana en son kendileri varırlar. Yapılan uzun dövüş ve güreş müsabakalarının neticesinde ise alp-kızlara –bir şekilde- üstünlük kazanarak onlarla evlenmeyi hak ederler.

Kız Saykal destanında aslında Kız Saykal Manas’ı tam yenecekken onu yenmesi durumunda Kırgızların onuruna hanel geleceğini ve gururlarının kırılacağını düşünerek vazgeçer ve Manas da bir boşluğunu bularak ve “alp gücünü toplayarak” onu yere yıkar (Cicioğlu, 2010, s. 353). *Kız Darıyka*’da da yine eşit güçlerin mücadelesini görürüz. On beş gün süren mücadele sonrasında iki taraf da birbirini yenemez. Hz. Ali kılamadığı namazları kaza etmek için müsaade ister. Bu süreçte namazlarını kılar, dualar ederek tekrar döner ve *Kız Darıyka*’yı yener (Türker, 2005, s. 202-211).

Bu savaş sahnelerinde yapılan karşılaşmalar “motif-epizot”lar halinde Kırgız kahramanlık destanlarındaki tipik savaş sahnelerinin tekrarıdır. Kırgız destanlarda oldukça ayrıntılı biçimde tasvir edilen bu sahnelerde bahadırların destanlara özgü savaş silahlarını (kılıç, mızrak, ok-yay, tüfek vb.) sırasıyla kullanarak yaptığı vuruşmalar uzun uzun anlatılır. Bu silahların birer birer kırılması veya boşa çıkmasından sonra, at üstünde güreşmeye başlarlar. Bu sırada atların toynakları yere saplanacak kadar zorlu bir mücadele anlatılır. Atlar da dayanamayıp yorulunca güreş yerde devam eder (Cicioğlu, 2010, s. 350-353; Musayev, 1995c, s. 181-182). Bu mücadeleler günlerce devam eder ki bunu *Kız Darıyka* ile Hz. Ali’nin on beş gün süren karşılaşmasında görürüz. Bu çatışmalar o kadar şiddetlidir ki düzlük olan er meydanı artık çukurlaştırılmıştır (Türker, 2005, s. 202-211).

Her iki destanda da kavuşma sahnesinden sonra kahramanların kendi halkına ve ailesine dönme mecburiyeti ayrılığı kaçınılmaz kılar. Manas’ın kendi halkına ve Kanıkey’e, Hz. Ali’nin de kendi halkına ve Fatma’ya dönmesi gerekmektedir.

⁷ Evlilik macerasının aşamalarının sıralamasında ilk sırada “Evlenme isteğinin dile getirilmesi ve kız hakkında bilgi alma” vardır (Bekki, 2009, s. 57-58).

Sonuç

Kırgız destanları ile ilgili farklı tasnif çalışmaları bulunmakla beraber, Kayırov'un destanları konuları bakımından ele aldığı tasnifini (2009, s. 96-100) esas alarak değerlendirdiğimizde, Hz. Ali'nin yer aldığı destanların "*Tarihi Kahramanlık Destanları*" ve "*Dini-Sosyal Konulu Destanlar*" kategorisinde yer aldığı görülmüştür. Hz. Ali, bu çalışmayı oluştururken incelediğimiz destanlar arasında bir kült olarak "*Tarihi Kahramanlık Destanları*"ndan *Manas* destanında, bahadır tipi olarak da kısmen *Manas* destanında ve "*Dini-Sosyal Konulu Destanlar*" sınıfındaki *Kız Daryka* destanında yer almaktadır.

Manas destanında Hz. Ali, destandaki olağanüstü motiflerin neredeyse tamamıyla ilgilidir ve birçoğunun da merkezinde bulunmaktadır. Kırgız destanlarında İslamiyet öncesi döneme ait Şamanizm ve Animizmden kaynaklı inanış ve uygulamaların İslami adlandırmalarla devam ettiğini ve bunların birçoğunun da bir yönüyle Hz. Ali kültüyle bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz. Yani İslamiyet öncesi dönem atalar kültürünün İslamiyet sonrası dönemdeki adlandırmalarından biri Hz. Ali'dir ve "bahadırların piri" olarak kabul edildiği için de kahramanlık destanlarındaki en önemli figür haline gelmiştir.

Bir bahadır tipi olarak Hz. Ali'nin diğer Kırgız kahramanlık destanlarındaki bahadırlardan hiçbir farkı yoktur. Onun ana kahramanlardan biri olarak yer aldığı *Kız Daryka* destanındaki tasvirlerinde fiziki özellikleri, kullandığı savaş aletleri ve atıyla birlikte heybetli bir Kırgız bahadırı resmedilmiştir. Hz. Ali'yle ilgili epizotlar ve kullanılan motifler de yine aynı özellikler taşımaktadır. Diğer bahadırlar gibi o da kendisinin ve halkının onuru için savaşmaktadır. Kısacası her ne kadar bir Arap bahadırı olarak adlandırılrsa da destandaki diğer bahadırlardan ayırt edilmez. Sadece günlerce devam eden savaş sürecinde kazaya bıraktığı namazlarını eda ettiğine dair ifadelerde onun farklılığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Destanın tamamıyla evlilik konusu üzerine kurulması da arkaik unsurların yoğun olarak görüldüğü Altay, Tuva, Hakas ve Moğol destanları ile aynı çizgide olduğunu gösterir. Bu halkların destanlarında gerçek hayat çoğu zaman mitolojik bir şekilde tasvir edilmektedir. Bu yüzden kahramanın evlenmesi motifi de arkaik bir karakter taşımaktadır. Evlilik epizodundaki imtihan motifinin en arkaik şekli, damat adayları ile kızların arasındaki güreştir (Mirzacanova, 2008, s. 41). *Kız Daryka* destanı da bu arkaik motif üzerine kurulduğu için her ne kadar "*Dini-Sosyal Konulu Destanlar*" arasında gösterilse de buradaki dini motiflerin sadece kahramanların adlarından ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Hz. Ali'nin kendisi, atı (Düldül), kılıcı (Zülfikâr) ve yardımcısının (Kamber) adlarıyla anılan mekânlar ve onunla ilgili bulunan halk inanış ve uygulamaları, Sovyet dönemindeki baskıcı rejimin bütün engellemelerine rağmen günümüze kadar

ulaşmıştır ve halkın buralara olan teveccühü halen devam etmektedir (Erşahin, 2005). Bu durum şüphesiz atalar kültürünün bir yansıması olarak Hz. Ali kültürünün Kırgız kültüründe ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Manas destanının Sayakbay Karalayev varyantına göre Sagımbay Orozbekuulu varyantında yardımcı/koruyucu gizemli güç motifiyle daha fazla karşılaşırız. Buna bağlı olarak Hz. Ali'nin bir kült ve bir bahadır olarak en fazla yer aldığı Kırgız kahramanlık destanı Sagımbay Orozbekuulu'nun *Manas* varyantıdır. Destanın Cusup Mamay varyantında ise Hz. Ali'nin adı daha az geçer. Bu durumu her bir varyanttaki bütün dini unsurların kullanılış biçimini ve sıklığını da dikkate alarak onların yaşadığı siyasal ve sosyal şartlarla birlikte değerlendirmek müstakil bir çalışmanın konusu olmalıdır.

Çalışmanın neticesinde, Kırgız destancılık geleneğinde İslamiyet'in kabulünden sonraki süreçte meydana gelen değişimin sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Sözlü kültür geleneğinin canlılığını koruduğu Kazak-Kırgız sahasında, yazılı ürünler vasıtasıyla repertuara dâhil olan ürünlerin ve bunlara ait unsurların da değiştirilerek geleneksel yapıya uygun hale geldiği görülmektedir.

Etik Kurul İzni	<i>Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır. Makale edebiyat sahasına aittir.</i>
Çatışma Beyanı	<i>Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması olmadığını ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.</i>
Destek ve Teşekkür	<i>Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.</i>

Kaynaklar

- Abdikulova, R. (2016). Kırgız toplumunda sufizm geleneği: Örf-adetlere ve edebiyata yansımaları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (35), 513-531.
- Abdulhatov, N., & Gaziyev, T. (2010). *Şahimardon*. Taşkent.
- Akmataliyev, A. (ed.) (2012). Eldik poemalar: Kozu Körpeş-Bayan Suluu. *El Adabiyatı Seriyası* 31. Tom. Biyiktik Basması.
- Aliyev, S. (1995a). Celmayan. *Manas Ensiklopediya*, C. 1, 214-215. Bişkek.
- Aliyev, S. (1995b). Naaman. *Manas Ensiklopediya*, C. 2, 120. Bişkek.
- Aydarkulov, K. (1995). Kambar Ata. *Manas Ensiklopediya*, C. 1, 261. Bişkek.
- Bayat, F. (2005). *Mitolojiye giriş*. Karam Yayınları.
- Baycigitov, K. (1985). *Kırgız mifteri ulamıştari cana legendaları*. İlim Basması.
- Baycigitov, K. (1995). Şaymerden. *Manas Ensiklopediya*, C. 2, 345. Bişkek.
- Baysklan, C. M. (1987). *Poetika tuvinskogo geroičeskogo eposa*. Kızıl.
- Bekki, S. (2009). *Uzak türk illerinde destanlaşan evlilikler: Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarında alplara mahsus evlilik*. Öncü Yayınları.
- Bekmuhamedova, N. H. (1997). *Evolutsiya jenskih obrazov eposa "Manas"*. Erkin Too Basması.
- Caynakova, A., & Akmataliyev, A. (2010). *Baatırdık epos (Sayakbay Karalayevdin variantı boyunca)*, <https://new.bizdin.kg/kniga/epos-manas-sayakbay-karalae-polnyy-variant>.
- Cicioğlu, M. N. (2015). *Kırgız halk destanı "Kız Saykal": İnceleme, metin*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cusupov, K., & İmanaliyev, K. (2004). *Kırgızdar, III. Tom*. Bişkek.
- Çetin, İ. (1997). *Türk edebiyatında Hz. Ali cenknameleri*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çetin, İ. (2005). Türk halk edebiyatında Hz. Ali. Ocak, A. Y. (Ed.), *Tarihten teolojiye İslam inançlarında Hz. Ali* (s. 193-215). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çetin, İ. (2010). Destandan hikâyeye Hazret-i Ali Cenknâmeleri. Bulut, Halil İbrahim (Ed.) *Anadolu'da Aleviliğin Dünü ve Bugünü/Bilimsel Araştırma Projesi* (s. 379-403). Sakarya Üniversitesi Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2015). *Türk dünyası epik destan geleneği*. Akçağ Yayınları.

- Demir, N., & Erdem, M.D. (2007). *Hazreti Ali cenkleri*. Destan Yayınları.
- Dıykanbayeva, M. (2009). *Kırgız atalar kültü ve Kırgız atalar kültürünün yaşayan kültüre etkileri* (Tez. No. 257722) [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Erdal, T. (2021). Halife Hz. Ali ile Cenknâme Kahramanı Hz. Ali Arasında Mitik Dönüşüm. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(3), 62-84. <https://doi.org/10.34083/akaded.971083>
- Erşahin, S. (2005). SSCB'de İslami inancın korunmasında Hz. Ali kültürünün rolü. Arık, M. Selim (ed.). *Hayatı, Kişiliği ve Düşünceleriyle HZ. Ali Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri* (s. 257-283). Bursa.
- Fıglalı, E. R. (1989). Ali. *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, 371-374. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İbrayev, Ş. (1997). *Poetika oguzskogo geroičeskogo eposa*. Alma-ata.
- İbrayev, Ş. (1998) *Destanın yapısı*. (Ali Abbas, Çınar Çev.). Ankara.
- İnan, A. (1991). *Makaleler ve incelemeler II*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kayıpov, S (2009). *Folklor üzerine yazılar*. Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi. Yayınları.
- Kozubekova, A.T. (2019). Talas oblusunda diniy turizmdin önügüsünün öbölğölörü. *İzvestiya Vuzov Kırgızstana*, 5, 16-18.
- Koroglu H., & Baycigitov, K. (1995). Totemizm. *Manas Entsiklopediya*, C. 2, 290-292. Bişkek.
- Köksal, H. (1984). *Battalnâmelerde tip ve motif yapısı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Köprülü, M. F. (2014). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Alfa Yayınları.
- Köprülü, M. F. (2012). *Edebiyat araştırmaları I*. Akçağ Yayınları.
- Mırzacanova, G. (2008). *Kökül comogondagı baatırdık üylönüünün arhaikaluu okuyaları*. *El Agartuu Jurnalı*, 9(10), 37-47.
- Moldobayev, İmel ve S. Aliyev (1995). Kırk Çilten. *Manas Entsiklopediya*, C. 1, 378. Bişkek.
- Murzakmatova, A. (1997). Kırgız Etnografyası. Narın.
- Musayev, S. (1995). Manastın sujeti. *Manas Entsiklopediya*, C. 2, 5-65. Bişkek.

- Musayev, S. (ed.) (1995a). *Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (Sagımbay Orozbekovdun variantı boyonça akademiyalık basılışı)* I. Kitep. Şam Basması.
- Musayev, S. (ed.) (1995b). *Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (Sagımbay Orozbekovdun variantı boyonça akademiyalık basılışı)* II. Kitep. Şam Basması.
- Musayev, S. (ed.) (1995c). *Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (Sagımbay Orozbekovdun variantı boyonça akademiyalık basılışı)* III. Kitep. Şam Basması.
- Musayev, S. (ed.) (1997). *Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (Sagımbay Orozbekovdun variantı boyonça akademiyalık basılışı)* IV. Kitep. Şam Basması.
- Musayev, S. (ed.) (2006a). *Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (Sagımbay Orozbekovdun variantı boyonça akademiyalık basılışı)* V. Kitep. Şam Basması.
- Musayev, S. (ed.) (2006b). *Manas: Kırgız elinin baatırdık eposu (Sagımbay Orozbekovdun variantı boyonça akademiyalık basılışı)* VI. Kitep. Şam Basması.
- Orozova G. (2002). Kız Darıyka poemasının aytiliş, taralış özgöçölügü. *Akmataliyev, A. (ed.), El Adabiyatı Seriyası 11. Tom: Muñduk, Zardık, Kız Darıyka, Narıkbay (240-252)*. Şam Basması
- Reichl, K. (2011). *Türk boylarının destanları*. (Metin, Ekici Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sarıpbekov, R. (1995a). Zulpukor. *Manas Entsiklopediya*, C. 1, 236-237. Bişkek.
- Sarıpbekov, R. (1995b). Zulpukor kümbözü. *Manas Entsiklopediya*, C. 1, 237. Bişkek.
- Shadkam, Z., & Kairanbayeva, N. (2022). Kazak sözlü geleneğinde Hz. Ali cenknâmeleri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, Bahar (101), 169-186.
- Surazakov, S.S. (1985). *Altayskiy geroiçeskiy epos*. Nauka Basması.
- Türker, F. (2005). *Kırgız destanı Kız Darıyka üzerine bir araştırma*. (Tez. No. 162539) [Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>